

Pantheismusstreit

Η διένεξη περί του Σπινόζα στον ύστερο γερμανικό
διαφωτισμό

... από τη στιγμή πάντως που ο Λάμπνιτς
αδιαφόρησε για τον Σπινόζα, ολόκληρος ο
γερμανικός διαφωτισμός απέτυχε, στο
βαθμό που έχασε την κοινωνική αιχμή του
και αρκέστηκε στην υποτακτική κατάφαση...

T. B. ANTONO

Η ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΤΥΧΗΣ ΕΝΟΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ
Από τις εκάστοτε συνθήκες πρόσληψής του αποτελεί εξίσου τε-
τριμμένη ασχολία με την απλή ανακατασκευή του τρόπου ανάγνω-
σής του σε αυτήν ή την άλλη περίοδο της ιστορικής του διαδρομής,
γιατί και στις δύο περιπτώσεις η απάντηση στο πώς προκύπτουν οι
κάθε φορά διαφορετικές αναγνώσεις δεν μπορεί παρά να είναι με-
ρική. Όσο όμως είναι προφανής η μερικότητα, τόσο του ιστορικού
σχετικισμού, όσο και μιας αφηρημένης ιστορίας των ιδεών, που επι-
διώκει μη αποκαταστάσιμες, χιμαιρικές ενότητες, άλλο τόσο δύσκο-
λη φαίνεται η συγκεκριμένη ιστορική θεώρηση ενός έργου πέρα
από την προγραμματική απόπειρα συσχετισμού των προκειμένων
του με αυτές μιας άλλης εποχής. Αν προς τούτο παρουσιάζουν ιδι-
αίτερο ενδιαφέρον περιπτώσεις κατά τις οποίες ένα φιλοσοφικό έρ-
γο καθίσταται στόχος πολεμικής ή, πολύ περισσότερο, πεδίο άντλη-
σης επιχειρημάτων που να ακυρώνουν τις διακηρυγμένες του προ-
θέσεις, τότε ο στοχασμός του Σπινόζα παρέχει παραδειγματικές δυ-
νατότητες ανάγνωσης για τη δοκιμή ανάδειξης της αλήθειας ενός
κλασικού έργου μέσα ακριβώς από τις συνθήκες της ιστορικής του

πρόσληψης. Τούτο αναφαίνεται και πάλι μέσα από το έντονο ενδιαφέρον για τον Σπινόζα την τελευταία τριακονταετία, ενώ παραμένει ακόμη ζητούμενο ποια ακριβώς ή ποιες νέες εικόνες για αυτόν θα προκύψουν από την πολύπλευρη, συχνά αντιθετικής στόχευσης, επιστροφή στο έργο του. Ως προς το αρχικό ερώτημα όμως του παρόντος κειμένου, τη διακρίβωση της λειτουργίας ενός έργου σε μια δεδομένη ιστορική συγκυρία ιδωμένη από τη σκοπιά μιας άλλης εποχής, είναι πολλαπλά αποδοτικότερη η επιστροφή σε μια άλλη περίοδο: στην ύστερη φάση του γερμανικού διαφωτισμού, κατά την οποία η δραστηριότητα του σπινοζικού έργου βρίσκεται στις απαρχές της διαμόρφωσης δύο παραδόσεων της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας, του ιδεαλισμού και της ερμηνευτικής, που αναμφίβολα ρίχνουν τις σκιές τους και σε κάθε σημερινή αναζήτηση, όπως κι αν τοποθετείται κανείς απέναντί τους.

Έχει κρίσιμη σημασία η αφετηριακή διαπίστωση ότι η σκέψη του Σπινόζα ως φιλοσοφία με καθαρό περίγραμμα και εσωτερική συνοχή ουσιαστικά απουσιάζει¹ από τον πρώιμο γερμανικό διαφωτισμό. Χωρίς να είναι δυνατόν στο πλαίσιο αυτής της αναφοράς να απαντηθεί το εν προκειμένω πραγματικά καίριο ερώτημα ποιες ιστορικές συνθήκες και συλλογιστικές αναγκαιότητες έχουν οδηγήσει σε αυτό το πρόβλημα, εντούτοις πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η σκέψη του Σπινόζα σηματοδοτεί ένα κενό στην παράδοση του γερμανικού διαφωτισμού.

Κατάσταση που δεν είναι πολύ διαφορετική, αν και για άλλους λόγους, από αυτήν άλλων ευρωπαϊκών χωρών² και, παρόλο που απομονωμένες στιγμές της σπινοζικής σκέψης, όπως η κριτική στη θρησκεία ή, εν μέρει, η πολιτική θεωρία, προσλαμβάνονται από διάφορους στοχαστές, εντούτοις ο σπινοζισμός, ο οποίος πολύ γρήγορα καταγράφεται ως πανθεισμός, δεν αποτελεί αντικείμενο ουσιαστικής αντιπαράθεσης αλλά κυρίως καταδίκης. Η κωδικοποίηση της σπινοζικής σκέψης στο σύστημα του μεταφυσικού κανόνα (Schulmetaphysik) Λάιμπνιτς - Βολφ, το οποίο κυριαρχεί όλη τη μέση περίοδο του γερμανικού διαφωτισμού, της προσάπτει, ως αποτέλεσμα σοβαρών παρανοήσεων,³ την αλληλουχία των συνεπειών πανθεισμός, ντετερμινισμός, κατάργηση της ελευθερίας ως βούλησης, του θεού ως προσώπου, οι οποίες οδηγούν εντέλει στο μηδενισμό και

στον αθεϊσμό. Με τέτοιο φορτίο ο σπινοζισμός καθίσταται εργαλείο πολεμικής κατά έστω και εξωτερικά συγγενών με αυτόν αντιλήψεων προκειμένου να διευκολυνθεί η απόρριψή τους.

Οι αναφορές που θα ακολουθήσουν δεν αποσκοπούν στην προμοδότηση μιας τοπικής αντίληψης για τη φιλοσοφία ούτε θέλουν να αποτελέσουν άσκηση στη *philosophia perennis*.⁴ Η διένεξη για τον πανθεισμό (*Pantheismusstreit*) διεκδικεί κάποια συστηματική σημασία μόνο εφόσον αποτελεί κόμβο για την άρθρωση της διαλεκτικής του διαφωτισμού.⁵

Η σύσταση αυτής της άρθρωσης περιγράφεται μεν από τη διαπίστωση της ουσιαστικής παρουσίας του Σπινόζα στη γερμανική σκέψη του 18ου αιώνα, αλλά δεν εξηγείται. Παρά τη σημασία που έχει μια αναλυτική εξήγηση για τη διαλεκτική κίνηση του διαφωτισμού ως προς τα ζητούμενα που θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια, είναι ίσως αρκετή η σκιαγράφηση του ορίζοντα του προβλήματος, γιατί τούτος άλλωστε φωτίζεται εκ των υστέρων, από τις τύχες δηλαδή του σπινοζισμού κατά την τελευταία φάση του γερμανικού διαφωτισμού. Την αιτία για την απουσία διεξοδικής αντιμετώπισης του σπινοζικού έργου πρέπει να την αναζητήσουμε, πέρα από τις επικίνδυνες για τα δεδομένα της εποχής θεολογικοπολιτικές του συμπαραδηλώσεις, στην ίδια τη φύση του σπινοζικού ορθολογισμού σε συνδυασμό με δύο παράγοντες: πρώτον, τη διάδοση των ορθολογικών προτύπων στον επιστημονικό λόγο, τα οποία εκείνη την εποχή έχουν πλέον αποκτήσει μια ορατά διαφορετική ποιότητα, αυτήν του παραδείγματος που επιβάλλεται οριστικά εξαιτίας της επικράτησης των μαθηματικών μοντέλων ερμηνείας της φύσης, και δεύτερον, την επιθανάτια κρίση της κλασικής αντίληψης της θεοδικίας.

Η ιστορική διαλεκτική που λειτουργεί εν προκειμένω συνοψίζεται σε μια αναπάντεχη αντιστροφή. Ενώ δηλαδή το αρνητικό φορτίο της σπινοζικής σκέψης την έχει απωθήσει στο περιθώριο των φιλοσοφικών αναζητήσεων του διαφωτισμού ακόμη και κατά την ύστερη περίοδό του, ανασύρεται από εκεί για να τοποθετηθεί στο κέντρο τους ακριβώς σαν άμυνα απέναντι στις εκδοχές του διαφωτισμού, στις οποίες γίνεται διεξοδική χρήση του ορθολογισμού κατά την κατασκευή του μεταφυσικού επιχειρήματος, όπως στον Λάμπνιτς και τον Καντ.⁶ Το αποτέλεσμα είναι το ακριβώς αντίθετο από το σκο-

πούμενο, γιατί στην απόληξη της διαμάχης για τον πανθεισμό η σκέψη του Σπινόζα όχι μόνο καταλαμβάνει μια κεντρική θέση στο προσκήνιο, αλλά επιπλέον τροφοδοτεί είτε θετικά είτε αρνητικά όλα τα ρεύματα που προκύπτουν στο γερμανικό χώρο διεκδικώντας το καθένα, κατά τον δικό του βέβαια τρόπο, την κληρονομιά της διαφωτιστικής παράδοσης. Με τη διαμάχη για τον πανθεισμό το έργο του Σπινόζα καθίσταται μια οθόνη στην οποία προβάλλονται ευρύτερα διακυβεύματα, η φιλοσοφική εκφορά των οποίων μεταφέρει σε κάθε στροφή μαζί με το πυρακτωμένο για τα μέτρα της εποχής θεολογικό βάρος και τα πολιτικά σημαίνοντα που ενέχονται στις θεολογικές έννοιες. Αυτά τα τελευταία, αν και με διαφορετικά πρόσημα, συνοδεύουν το φιλοσοφικό στοχασμό μέχρι σήμερα, όσο τα ζητήματα εκείνου του καιρού όχι μόνο αντηχούν στις σημερινές διαμάχες, αλλά παραμένουν με μεταλλαγμένη έστω μορφή ενεργά στο κέντρο τους.

Αφορμή για τη διένεξη περί των συνεπειών της σπινοζικής φιλοσοφίας που αφορούν τον ορθολογισμό στο σύνολό του αποτελεί το σκάνδαλο που ξεσπά στα μέσα της δεκαετίας του 1780, όταν ο Γιακόμπι με τη δημοσίευση της αλληλογραφίας του με τον Μέντελσον,⁷ γνωστοποιεί ότι ο Λέσινγκ τη χρονιά του θανάτου του υιοθετεί απερίφραστα τη σπινοζική φιλοσοφία. Ο Φρίντριχ Χάινριχ Γιακόμπι με το *salto mortale* στην ανορθολογική μεταφυσική, όπως ο ίδιος συμπυκνώνει την εναλλακτική πρόταση στον μηδενισμό του ορθολογισμού, πυροδοτεί έτσι αυτό που ο Γκαίτε χαρακτηρίζει «φίτιλι για μια έκρηξη». Έκρηξη η οποία μάλιστα θα επαναληφθεί στη συνέχεια σε άλλα σημεία, μια και ο Γιακόμπι έχει συνδέσει το όνομά του και με τις δυο άλλες μεγάλες διενέξεις — περί αθεϊσμού και περί θεϊσμού— που σηματοδοτούν κρίσιμες καμπές στη διαμόρφωση των ρευμάτων του γερμανικού ιδεαλισμού.⁸ Το αντικείμενο της διένεξης περί του σπινοζισμού ή του πανθεισμού είναι εύκολο να οριοθετηθεί, αφού οι αρχικοί πρωταγωνιστές μάς παρέχουν τα συνθήματα που κινητοποιούν τις αντιμαχόμενες πλευρές: από τη μία «έν και παν, δεν ξέρω τίποτε άλλο», όπως διακηρύσσει ο Λέσινγκ, και από την άλλη «*nihil a nihil fit*», σύμφωνα με την αφετηριακή ομολογία του Γιακόμπι.

Η επιφύλαξη την οποία επιβάλλει το γεγονός ότι τη θέση του Λέσινγκ τη γνωρίζουμε μόνο από την ανακατασκευή του Γιακόμπι

έχει μόνο ιστορική σημασία, εφόσον μας ενδιαφέρει να εξετάσουμε τα επιχειρήματα που ανταλλάσσονται με αφορμή το περιεχόμενο και τις συνέπειες του πανθεισμού.

Ο Μέντελσον κατ' αρχάς και εν συνεχεία οι περισσότεροι από τους στοχαστές ή λόγιους της εποχής, μικρού ή μεγάλου διαμετρήματος, συμμετέχουν με πάθος στη διένεξη⁹ και αυτό γιατί πολύ γρήγορα διαφαίνεται ότι σε αυτήν διακυβεύεται ο ίδιος ο διαφωτισμός. Ο Μέντελσον και όσοι παίρνουν το μέρος του, αν και όχι με τα ίδια πάντα επιχειρήματα, θεωρούν ότι ο σπινοζισμός μπορεί να αποκαθαρθεί από τις καταστροφικές συνέπειες με τις οποίες τον είχε χρεώσει η κωδικοποίησή του από το βολφριανισμό. Αυτή η πλευρά, που συνιστά άλλωστε την πλειοψηφία, επιμένει στη δυνατότητα να διατηρηθεί ο ορθολογικός πυρήνας της σπινοζικής μεθοδολογίας χωρίς τις συμπαρομαρτούσες παραδοχές και συνέπειες του σπινοζισμού, απαλλαγμένος δηλαδή από τον πανθεισμό. Τα επιχειρήματα ωστόσο αυτής της ερμηνείας, με εξαίρεση αυτών του Γκαίτε,¹⁰ που θα ξέφευγαν όμως τελείως από τα πλαίσια της θεματολογίας του παρόντος κειμένου, παρουσιάζουν πράγματι λιγότερο ενδιαφέρον από τα επιχειρήματα του Γιακόμπι.

Επειδή τα τελευταία έχουν τόσο από θετική όσο και από αρνητική άποψη μεγάλη συστηματική σημασία για τη σκιά που ρίχνει ο Σπινόζα στη νεότερη φιλοσοφία, είναι προσφορότερη η παρουσίαση και ομαδοποίησή τους από αυτή τη σκοπιά παρά η παρακολούθηση της συνολικής κίνησης της σκέψης του Γιακόμπι.

Οι αντιρρήσεις του Γιακόμπι στους συνομιλητές του ως προς τη δυνατότητα αποκάθαρσης του σπινοζισμού από το πανθειστικό του περιεχόμενο στρέφονται εντέλει κατά του ίδιου του διαφωτισμού.¹¹ Και τούτο επειδή έχει την πρόθεση να τοποθετεί στην αφετηρία της συλλογιστικής στρατηγικής του μια βασική προκείμενη του καρτεσιανισμού, και μάλιστα αυτή σύμφωνα με την οποία οι εσωτερικές αναγκαιότητες της νόησης χρησιμεύουν ως θεμέλια πάνω στα οποία οικοδομούνται οι αλήθειες περί του κόσμου. Μία εξ αυτών, η κρισιμότερη, αφορά την ύπαρξη μιας αιτίας ή ενός θεμελίου γι' αυτό τον κόσμο. Κατά συνέπεια, για τον Γιακόμπι το πρόβλημα εντοπίζεται στο θεμέλιο της νόησης και, συγκεκριμένα, εάν μπορεί να διασφαλιστεί με τους όρους της ίδιας της νόησης. Αν και βέβαια αυτό το ερώ-

τημα δεν είναι νέο, εφόσον απασχολεί κάθε μετακαρτεσιανή φιλοσοφία, έχει σημασία ωστόσο, για τα ειδικά διακυβεύματα της διαμάχης περί πανθεισμού και τις κατοπινές τους αντηχήσεις, να παρακολουθήσουμε τη διαμόρφωση των δύο κύριων αιχμών του επιχειρήματος του Γιακόμπι ως προς αυτό το πρόβλημα απέναντι στη συνεπέστερη εκδοχή του ρασιοναλιστικού εγχειρήματος, όπως αυτός την αντιλαμβάνεται, τη φιλοσοφία δηλαδή του Σπινόζα. Τούτες τις αιχμές συνιστούν από τη μια το ζήτημα της προφάνειας ως γνωσιοθεωρητικού θεμελίου και από την άλλη το ζήτημα της αιτιότητας ως προς την οντολογική σχέση του πεπερασμένου με το απέρατο.¹² Στη συνάφεια που μας αφορά εδώ έχει σημασία ότι το πλαίσιο της συζήτησης καθορίζεται από την υπονόμηση της κλασικού τύπου ρασιοναλιστικής οντολογικής αρχής της αιτιότητας που έχει προκαλέσει η καντιανή κριτική, εν προκειμένω προσανατολισμένη στον Χιουμ.

Το πρώτο ζήτημα βρίσκεται στον πυρήνα της επιχειρηματολογίας του Γιακόμπι. Αυτό που κυρίως τον απασχολεί είναι να σώσει την ελευθερία της βούλησης και την έννοια του θεού ως προσώπου, τα οποία απειλούνται, όπως θεωρεί, από το λόγο, εάν η σπινοζική κατασκευή οδηγηθεί στις έσχατες συνέπειές της. Προς τούτο εισάγει τα κριτήρια διαίσθησης και προφάνειας, ενώ ταυτόχρονα διατηρεί τον παραλληλισμό σώματος και νόησης.¹³ Για να προσμετρήσει τις έσχατες συνέπειες του σπινοζισμού επικαλείται τη θεολογική τριάδα, δηλαδή το σύμπλοκο των στοιχείων Θεός-άνθρωπος-κόσμος, στα οποία βασιζόνταν οι θεωρητικές κατασκευές του κλασικού ρασιοναλισμού. Κοινή αφετηρία και ταυτόχρονα πεδίο διαφοροποιήσεων μεταξύ αυτών των κατασκευών ήταν ο συσχετισμός μεταξύ αυτών των στοιχείων από ουσιολογική άποψη, ενώ η σύλληψη του κόσμου επιτυγχανόταν με το συνδυασμό μεταξύ τους. Ο Γιακόμπι θεωρεί ότι, εάν καταδείξει ότι η εφαρμογή του ορθολογισμού στις ίδιες τις προϋποθέσεις του ακυρώνει το συσχετισμό μεταξύ αυτών των στοιχείων, τότε θα αναδειχθεί ο μηδενισμός ως η τελική συνέπεια της απαίτησης αυστηρής εφαρμογής των έλλογων συλλογιστικών αλληλουχιών.¹⁴ Το *salto mortale*¹⁵ του Γιακόμπι στην ανορθολογική μεταφυσική συνιστά την εναλλακτική λύση στον πανθεισμό, δηλαδή το μηδενισμό που συνεπάγεται η φιλοσοφία του Σπινόζα.

Το σημείο εκκίνησης, στο οποίο ήδη διακρίνονται οι εναλλα-

κτικές επιλογές θεμελίωσης στη διένεξη για τον πανθεισμό συνολικά, αποτελεί η έννοια της προφάνειας, και συγκεκριμένα η δυνατότητα διπλού προσδιορισμού που εμπεριέχει: από τη μια αισθητηριακή, από την άλλη νοητική. Η αντίρρηση του Γιακόμπι συνίσταται στην απόρριψη της δυνατότητας να θεμελιωθεί ορθολογικά η πρωτοκαθεδρία της νοητικής καρτεσιανής προφάνειας. Από τη στιγμή όμως που αναγνωρίζονται ίσα δικαιώματα και στις δύο, δηλαδή στην αισθητηριακή και στη νοητική προφάνεια, τότε η προφάνεια της αυτοσυνείδησης δεν διαθέτει πλέον το κριτήριο αλήθειας ή αυτοεπιβεβαίωσης που διεκδικεί. Σε αυτή την περίπτωση καθίσταται πράγματι προβληματική η βασική προϋπόθεση για την προφάνεια της αλήθειας, αφού η ανθρώπινη συνείδηση ως τόπος αυτής της προφάνειας δεν βρίσκεται πλέον σε θέση να την ελέγξει, εάν, κατά την παραδοχή του Σπινόζα, η προφάνεια ανακύπτει στο εσωτερικό της ουσίας.¹⁶ Τούτο θα σήμαινε, κατά την ανάγνωση πάντα του Γιακόμπι, ότι η ουσία κατευθύνει τη συνείδηση, γεγονός το οποίο οδηγεί το επιχείρημα σε παραλογισμό, επειδή τότε η σπινοζική παραδοχή θα απέληγε στην άρση της, αφού η συνείδηση δεν θα είχε πλέον τον τελευταίο λόγο στη διασφάλιση της προφάνειας. Το τυφλό σημείο που εντοπίζεται εδώ αφορά στην προφάνεια του συναισθήματος και κυρίως στην προφάνεια της βούλησης, η οποία, σύμφωνα με τον παραπάνω συλλογισμό, είναι πράγματι δύσκολο να θεμελιωθεί από μια φιλοσοφία διαρθρωμένη, ως προς τις αιτιολογικές της παραδοχές, αποκλειστικά γύρω από την *causa efficiens*.¹⁷

Εάν κατά συνέπεια απαιτήσουμε από τη συγκροτησιακή προκείμενη της σπινοζικής κατασκευής, τη μία και μόνη ουσία, να ανταποκριθεί στη θεμελιακή προϋπόθεση του Λόγου, δηλαδή την ύπαρξη ενός κριτηρίου προφάνειας της αυτοσυνείδησης, οδηγούμαστε πέρα από τα όρια του ανθρώπινου Λόγου, μια και τούτος υπόκειται σε κάποιον άλλο Λόγο, ο οποίος όμως πλέον συγκροτείται ως προς τα ανθρώπινα μέτρα κατά τρόπο μη έλλογο. Πρόκειται ακριβώς για το συμπέρασμα ότι η τελική συνέπεια στην οποία οδηγείται το σπινοζικό επιχείρημα είναι η αφαίρεση της δυνατότητας διασφάλισης της βεβαιότητας από τη συνείδηση, καθώς τούτη κατευθύνεται από την ουσία χωρίς να μπορεί να ελέγξει κατά έλλογο τρόπο αυτή τη σχέση εξάρτησης. Αυτή η ερμηνεία καθορίζεται από τη γνωσιοθεω-

ρητική ανάγνωση των κατηγορημάτων της θεϊκής ουσίας ως ό,τι «η νόηση γνωρίζει από την ουσία ως εκείνο το οποίο τη συγκροτεί». ¹⁸ Έχει ωστόσο κρίσιμη σημασία ότι στη σπινοζική συνάφεια πρέπει τούτος ο προσδιορισμός να γίνει κατανοητός λαμβάνοντας υπόψη τη σαφή διάκριση μεταξύ πεπερασμένης ανθρώπινης νόησης και της απέρατης νόησης ως κατηγορήματος της απέρατης ουσίας (*ens absolute infinitum*).

Τη διάκριση τούτη επικαλείται ο Καντ στην παρέμβασή ¹⁹ του στη διένεξη περί πανθεϊσμού προκειμένου να αντιμετωπίσει τον Γιακόμπι, ο οποίος καταλογίζει και στην υπερβατολογική φιλοσοφία ότι δεν διαφέρει ως προς τις συνέπειες από το σπινοζισμό. Αν και η οπτική κριτικής της ρασιοναλιστικής τελεολογίας είναι πράγματι γνωσιοθεωρητική, το επιχείρημα του Γιακόμπι ανατρέχει στη σπινοζική υπόθεση της απέρατης ουσίας ώστε να στηριχθεί η αιτιακή συγκρότηση του κόσμου, όπως θέλει να την ανακατασκευάσει ο Γιακόμπι, παραβλέποντας ότι αυτή η τελευταία είναι συνάρτηση της πεπερασμένης νόησης.

Σε αυτό το σημείο αναδεικνύεται η άλλη καίρια διάσταση των συνεπειών τις οποίες έχει κατά τον Γιακόμπι η σπινοζική αντίληψη του Θεού ως μίας και μοναδικής ουσίας, και η οποία μας φέρνει στη δεύτερη αιχμή της επιχειρηματολογίας του, το ζήτημα της αιτιότητας. Πρόκειται συγκεκριμένα για το ζήτημα του συσχετισμού αυτού του Θεού με τον κόσμο, επικεντρωμένο στη σπινοζική αντίληψη της σχέσης αιτίου-αιτιατού όπως αυτή εξειδικεύεται στον κρισιμότερό της κόμβο, τη μετάβαση από το απέρατο στο πεπερασμένο.

Στην αληθινή, καθαρή νόηση, την αποκαθαρμένη από κάθε ίχνος *imaginatio*, ό,τι αντιλαμβανόμαστε ως σχέση αιτίου-αιτιατού είναι σχέση καθαρά νοητικής εξάρτησης. Μία, όπως τη χαρακτηρίζει ο Γιακόμπι, «αλληλοδιαδοχή εξαρτήσεων». ²⁰ Αυτό που έχει αποφασιστική σημασία είναι ότι η συνάφεια αυτών των εξαρτήσεων προκύπτει στο χώρο της νόησης, χωρίς να απαιτείται προς τούτο η εμπειρική πραγματικότητα. Στη θέση τούτη του Σπινόζα ο Γιακόμπι αναγνωρίζει από τη μια το μεγάλο κέρδος της θεμελίωσης της αυτονομίας της νοητικής συνάφειας, έστω *sub specie aeternitatis*, ενώ από την άλλη προσπαθεί να προσμετρήσει τις συνέπειες των προϋποθέσεων αυτού του θεμελιωτικού βήματος. Αφού διαπιστώσει κατ'

αρχάς ότι η θέση του Σπινόζα σημαίνει το συνεπή αποκλεισμό όσων στιγμών συμμετέχουν μεν στη συγκρότηση της εννοιακής σύλληψης, παραμένουν όμως εξωτερικές ως προς την ίδια την έννοια, των στιγμών δηλαδή που είναι ασυμβίβαστες με τον αυθύπαρκτο χαρακτήρα της, εξάγει το κατ' αυτόν καταδικαστικό συμπέρασμα, που τον οδηγεί στην ετυμηγορία εις βάρος του σπινοζισμού: ότι δηλαδή δεν αποτελεί παρά τη συνεπή, ολοκληρωμένη εκδοχή της άρνησης του *a nihilo nihil fit*. Το ενδιάμεσο βήμα συνιστά, όπως τονίζει ο Γιακόμπι, η απόρριψη από τον Σπινόζα όλων των «*causas transitorias, secundarias et remotas*».²¹

Το επιχείρημα του Γιακόμπι δεν είναι οντολογικό, δεν εντοπίζει δηλαδή το πρόβλημα στην έλλειψη επαρκών διαφοροποιήσεων στο εσωτερικό της σπινοζικής ουσίας μεταξύ Θεού, ανθρώπου και κόσμου. Θεωρεί, αντίθετα, ότι αυτή η ενιαία ουσία, επειδή ακριβώς είναι αιτία του εαυτού της, αποτελεί τη βάση κάθε ρασιοναλισμού, που βέβαια αν θέλει να είναι συνεπής δεν μπορεί να δεχθεί καμία πρώτη αιτία. Άρα, συμπεραίνει ο Γιακόμπι, εφόσον το ορθολογικό επιχείρημα αρθρώνεται στη βάση αυτής της εμμενούς απέρατης αιτίας, τότε ο πανθεισμός αποτελεί την υποχρεωτική απόληξη κάθε ρασιοναλιστικής φιλοσοφίας.

Ο Γιακόμπι αγγίζει με τούτο ένα νευραλγικό ζήτημα της συγκρότησης του σπινοζικού συστήματος, χωρίς ωστόσο να το κατονομάζει ρητά ή να το αναγνωρίζει άμεσα ως τέτοιο. Πρόκειται για το πρόβλημα του τρόπου συσχετισμού μεταξύ των δύο διαφορετικών μορφοποιήσεων της ολότητας Θεός-άνθρωπος-κόσμος. Είναι το πρόβλημα της ανεπίλυτης έντασης που παραμένει μεταξύ της αναπαράστασης αυτής της ολότητας ως συστήματος «*more geometrico*», στο οποίο τούτη αποτυπώνεται με τη μορφή αναγκαίας γεωμετρικής δομής από τη μια, και το μυστικιστικό χαρακτήρα αυτού του συστήματος (*scientia intuitiva* και θεωρία του *Amor Dei intellectualis*) από την άλλη, που απορρέει από την αμεσότητα του θείου, παρουσιάζοντας ταυτόχρονα τον κόσμο ως πεδίο ταύτισης του ανθρώπου με τον Θεό (*deificatio*).²²

Η κριτική του Γιακόμπι τροφοδοτείται από τούτη την ένταση και την εκμεταλλεύεται στο έπακρο. Ανεξάρτητα από την απάντηση στο δισεπίλυτο ζήτημα διαμεσολάβησης αυτών των δύο εκφράσεων

του σπινοζικού συστήματος,²³ στην παρούσα συνάφεια ενδιαφέρει κατά πρώτον ότι ο ριζικός διαχωρισμός τους εκ μέρους του Γιακόμπι, είτε συμφωνεί κανείς με το πρόσημο που αυτός αποδίδει στην ορθολογική πλευρά είτε όχι, προβάλλει τον αέναα ανακυκλούμενο χαρακτήρα της έλλογης κατασκευής της τριάδας Θεός-άνθρωπος-κόσμος. Αν αυτή η κατασκευή βασίζεται αποκλειστικά στην εκδίπλωση της *natura naturans*, αν δηλαδή συντελείται στα πλαίσια ενός συστήματος καθαρής εμμένειας, τότε καταδεικνύονται τα όρια της φιλοσοφίας ως έλλογου εγχειρήματος, ακριβώς γιατί στον Σπινόζα φαίνεται καθαρά, σύμφωνα με τον Γιακόμπι, η αδυναμία της να φέρει αυτό το εγχείρημα σε πέρας, εφόσον δεν είναι σε θέση να αποκαταστήσει μια έλλογη αιτιακή σχέση με την υπερβατικότητα. Το γεγονός ότι ο Γιακόμπι λύνει αυτό το πρόβλημα με το *salto mortale* έξω από τη φιλοσοφία στην πίστη φωτίζει τη συστηματική θέση της διαμάχης για τον πανθεϊσμό, γιατί με αυτό τον τρόπο οριοθετούνται καθαρά τα μέτωπα κατά την ύστερη φάση του γερμανικού διαφωτισμού: από τη μια πλευρά η πίστη, με την άρνηση της δυνατότητας έλλογης θεμελίωσης του κόσμου, και από την άλλη η γνώση, με την επιμονή στην ενύπαρκτη φύση του, που μπορεί όμως να αντιμετωπίσει την απερατότητα μόνο θέτοντάς την αξιωματικά.²⁴

Ο Καντ διαγιγνώσκει με μεγάλη ενάργεια τα διακυβεύματα της μετωπικής αντιπαράθεσης των δύο θέσεων, διαβλέπει μάλιστα σε αυτήν τον μέγιστο κίνδυνο για το διαφωτιστικό πρόγραμμα. Τούτο γιατί οι απόψεις του Γιακόμπι σηματοδοτούν την έλλειψη «πίστης στον Λόγο» και άρα μπορεί να οδηγήσουν σε μια «κατάσταση πνευμάτων» στην οποία «οι ηθικοί νόμοι» αποστερούνται «κάθε εγκυρότητας».²⁵ Παρόλο που ο Καντ τοποθετείται απερίφραστα υπέρ του Μέντελσον όσον αφορά στην επάρκεια και τις δεσμευτικές απαιτήσεις του Λόγου, αν και διακρίνει μια εμμονή δογματικού χαρακτήρα στη θέση του (σε αντίθεση με τον κριτικισμό), αντιλαμβάνεται το χάσμα μεταξύ των δύο αντιμαχομένων πλευρών ως απώλεια της δυνατότητας για υπερβατολογική σύνθεση και κατά συνέπεια ως απώλεια της θεωρητικής βάσης για την πνευματική και κοινωνική χειραφέτηση. Διότι βέβαια για τον Καντ το αποφασιστικό για το διαφωτισμό είναι η θεμελίωση μιας έλλογης θρησκείας (*Vernunftreligion*) σε σχέση με τη δυνατότητα προσδιορισμού της συνεί-

δησης της ελευθερίας. Αυτή ακριβώς η δυνατότητα αποτελεί το στόχο του Γιακόμπι, του οποίου η γνωσιοθεωρητικού χαρακτήρα επίθεση στον ντετερμινισμό συμπαρασύρει και τον έλλογο προσδιορισμό της ελευθερίας. Αν τούτη παραπέμπεται σε ένα ενέργημα πίστης ή συναίσθησης (το *salto mortale* του Γιακόμπι), όπως και η αισθητηριακή βεβαιότητα, τότε η επίκληση ακριβώς μιας ελευθερίας χωρίς προσδιορισμούς, συμπεραίνει ο Καντ, είναι που τη θέτει σε θανάσιμο κίνδυνο.

Σε τι οφείλεται όμως κατά τον Γιακόμπι η αδυναμία του εγχειρήματος της πλήρως έλλογης κατανόησης να προβεί σε μια θεμελίωση εσωτερικά συνεπή προς τον Λόγο; Η απάντησή του παραπέμπει αυτή την αποτυχία σε μια καίρια παραγνώριση: στην έλλειψη διαφοροποίησης μεταξύ θεμελίου (*Grund*) και αιτίας (*Ursache*). Η εισαγωγή αυτής της αποφασιστικής σημασιολογικής διαφοροποίησης στηρίζεται στη μεταγραφή της αρχής του αποχρώντος λόγου — *nihil est sine ratione* — όπως εκπορεύεται από τον Λάμπνιτς, στη μορφή: «κάθε τι το οποίο εξαρτάται εξαρτάται από κάτι άλλο». ²⁶ Με αυτή την ενιαία διατύπωση ο Γιακόμπι θέλει να δείξει ότι στον ορθολογισμό σπινόζικου τύπου η έννοια της αιτίας περιορίζεται στην έννοια του θεμελίου, γιατί αυτή η τελευταία δεν εμπεριέχει την πρόθεση η οποία συμπεριλαμβάνεται στην πρώτη. Η αντίστοιχη διατύπωση του Γιακόμπι για την αιτία: «όλα όσα γίνονται πρέπει να γίνουν από κάτι» ²⁷ δηλώνει το ποιητικό αίτιο, το οποίο εξαφανίζεται στην έννοια του θεμελίου. Πέραν του ότι η τέτοια χρήση του θεμελίου από τον Σπινόζα ευθύνεται κατά τον Γιακόμπι για την αδυναμία σύνδεσης του περατού με το απέρατο, του χρόνου με την αιωνιότητα, ο περιορισμός της έννοιας της αιτίας φέρει ακόμη ως συνέπεια τη σύσταση αιτιακών αλυσίδων που είναι καταδικασμένες να μείνουν ατελείς. Και τούτο γιατί η αναδρομή της θεμελίωσης δεν μπορεί να ολοκληρωθεί στο πλαίσιο ενός συστήματος όπως το σπινόζικό, στο οποίο ο Θεός ως ουσία δεν διαχωρίζεται από την εμμένεια του κόσμου. Εφόσον το τι είναι κάτι, το Είναι του, όπως άλλωστε και η ύπαρξη του Θεού, δεν μπορεί να προκύπτει ως αποτέλεσμα θεωρητικών κρίσεων, δεν είναι σε θέση μια προσέγγιση η οποία στοιχειοθετείται αποκλειστικά από θεωρητικές κρίσεις να μας οδηγήσει στη γνώση του κόσμου. Προς τούτο, το έσχατο θεμε-

λιωτικό βήμα, απαιτείται τότε ένα ενέργημα που δεν είναι δυνατό στο σπινοζικό σύστημα, από το οποίο απουσιάζει κατ' αυτή την ανάγνωση ένα ενιαίο αιτιακό σχήμα. Η προϋπόθεση της ερμηνείας του Γιακόμπι φαίνεται να είναι εσφαλμένη, γιατί τούτος εκλαμβάνει ως αφετηρία μια μορφή της σπινοζικής ουσίας χωρίς θέληση και νόηση. Είναι μάλιστα δύσκολο να διακρίνει κανείς σε ποιο βαθμό αυτή η παραδοχή αποτελεί ουσιαστικά λήψη του ζητουμένου, γιατί μια τέτοια ανάγνωση της ουσίας²⁸ στον Σπινόζα σημαίνει τη θεώρηση του Λόγου ως απόλυτα αυτονομημένου από τα ενεργήματα της συνείδησης ή, σε κάθε περίπτωση, τον αποκλεισμό της αιτιακής αναφοράς της τελευταίας στον πρώτο, με συνέπεια να οδηγείται κανείς εν προκειμένω υποχρεωτικά στον πανθεισμό.

Η ετυμηγορία του Γιακόμπι είναι ότι η συστηματική κατασκευή του Σπινόζα βασίζεται «σε μια παρανόηση, η οποία οφείλει πάντοτε να αναζητείται και να παράγεται τεχνητά, εάν κάποιος επιθυμεί να εξηγήσει τη δυνατότητα ύπαρξης του κόσμου καθ' οιονδήποτε τρόπο», η οποία «υποχρεωτικά οδηγείται στην ανακάλυψη συνθηκών για το ανυπέρθετο, για αυτό που δεν επιδέχεται όρους».²⁹ Εδώ μπορούμε να θεωρήσουμε ότι κάθε μεμονωμένη πλευρά του κόσμου της εμπειρίας συνδέεται με κάποια ή κάποιες συνθήκες, και αυτές με τη σειρά τους με άλλες συνθήκες, το Είναι όμως ως θεμέλιο όλων των συνθηκών δεν μπορεί να προσεγγιστεί με τον ίδιο τρόπο. Εδώ βλέπουμε να σχηματίζεται μια αρχική εκδοχή αυτού το οποίο αργότερα ο Χάιντεγκερ θα αποκαλέσει «οντολογική διαφορά».³⁰ Πρόκειται για τη διαφορά μεταξύ της εννοιακής σύλληψης κάποιου πράγματος με τους όρους μιας συγκεκριμένης θεωρίας, ως προς τους οποίους αυτό το ον συγκροτείται ως οντότητα, και του Είναι του, της ύπαρξης δηλαδή του πράγματος πριν την υπαγωγή του στο οιοδήποτε θεωρητικό σχήμα, που θα διεκδικούσε τη δυνατότητα κατανόησης του κόσμου εν γένει.

Στην κατάληξη του συλλογισμού του γράφει ο Γιακόμπι: «το μεγαλύτερο επίτευγμα του ερευνητή είναι να φανερώσει [enthüllen] και να αποκαλύψει [offenbaren] την ύπαρξη. Η εξήγηση είναι ένα μέσον, ένας δρόμος προς το σκοπό, ο άμεσος αλλά όχι ο τελικός στόχος. Τελικός στόχος είναι ό,τι δεν μπορεί να εξηγηθεί: το μη αναλύσιμο, το άμεσο, το απλό».³¹ Σε αυτές τις γραμμές δεν δυσκολεύεται κανείς να αναγνωρίσει τη διάκριση μεταξύ εξήγησης και

κατανόησης, η οποία αποτελεί αφετηριακή παραδοχή για την ερμηνευτική φιλοσοφία του 20ού αιώνα. Ήδη εμφανίζεται στην ίδια τη θεωρητική συγκυρία της διένεξης για τον πανθεισμό στο έργο του Σλάιερμάχερ,³² ενώ από τη σκοπιά της νεότερης ερμηνευτικής φιλοσοφίας είναι χαρακτηριστικές για τη συνάφεια της γενεαλογίας της οι αναφορές του Ντίλταϋ³³ τόσο στον Σλάιερμάχερ όσο και στον ίδιο τον Γιακόμπι.

Αυτή η σύντομη παρουσίαση των δύο καθοριστικών μοχλών ακύρωσης του ορθολογισμού αποκτά ωστόσο το ιδιαίτερο βάρος της πέρα από την εκδίπλωση των επιχειρημάτων καθ' εαυτών, εφόσον τα εξετάσει κανείς όχι ως προς την επιμέρους ισχύ τους, αλλά από την άποψη του πεδίου το οποίο οριοθετεί η αξίωση λειτουργίας τους στο εσωτερικό της κατασκευής του ορθολογικού επιχειρήματος στη σπινοζική εν προκειμένω εκδοχή του, κατά την πραγμάτευση πάντα του Γιακόμπι. Και τούτο γιατί η επιχειρηματολογία του Γιακόμπι ενέχει, πέρα από την ισχύ ή όχι ως προς τα επιμέρους σημεία εφαρμογής της, τη διάσταση κριτικής της επάρκειας που μπορεί να έχει η γλώσσα και ο γεωμετρικός τρόπος έκθεσης για την κατάκτηση της αλήθειας και της γνώσης. Ακριβώς επειδή ο Γιακόμπι έχει επίγνωση ότι μπορεί να επιχειρηματολογήσει αποτελεσματικά κατά του ορθολογισμού διατηρώντας ταυτόχρονα τις θεολογικές του προκείμενες μόνο εάν κινηθεί συλλογιστικά στο εσωτερικό της έλλογης σκέψης, αναδεικνύει το σπινοζισμό ως το κατεξοχήν παράδειγμα ορθολογιστικής φιλοσοφίας. Έτσι όμως σφραγίζει συνάμα τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνεται ο Σπινόζα από τους στοχαστές του γερμανικού ιδεαλισμού.³⁴ Οι ερμηνείες που δίνουν στον Σπινόζα μπορεί μεν να διαφέρουν από αυτές του Γιακόμπι, όπως επίσης μεταβάλλονται συνεχώς κατά την εξέλιξη των συστημάτων τους. Ωστόσο διατηρούν σταθερά τα γνωστικά διαφέροντα σε σχέση με τη σπινοζική φιλοσοφία που έχει διαμορφώσει ο Γιακόμπι. Το γεγονός ότι το ένα από αυτά είναι το ζήτημα της αιτιακής συγκρότησης της ουσίας σε σχέση με το πρόβλημα της θεμελίωσης, και επειδή ακριβώς η εξέλιξη του γερμανικού ιδεαλισμού δεν νοείται χωρίς αυτά τα ερωτήματα, υπογραμμίζει το ρόλο που επρόκειτο να διαδραματίσει ο Σπινόζα, παρά τη σκληρή κριτική στην οποία επρόκειτο επίσης να υποβληθεί. Αν όμως η διαμάχη περί του σπινοζισμού αποτελεί και μια μορφή διαμάχης

περί της ουσίας, τότε η αναντίρρητη πλευρά της έκβασής της, που δεν είναι άλλη από τη νομιμοποίηση της σπινοζικής ερωτηματοθεσίας, καθιστά τον απολογισμό ως προς τις προθέσεις του Γιακόμπι ακόμη αρνητικότερο. Και τούτο γιατί στη συνέχεια, στους ιδεαλιστές, η αναρώτηση περί της ουσίας θα συμβάλει στη διαμόρφωση των ριζοσπαστικών θεωριών της υποκειμενικότητας και της ανθρώπινης αυτονομίας, διαμετρικά αντίθετων προς ό,τι ο Γιακόμπι είχε την πρόθεση να διασώσει από τις ακραίες συνέπειες του διαφωτισμού, δηλαδή το συναίσθημα και την πίστη ως τρόπους εξασφάλισης της πρόσβασης της διάνοιας και της υποκειμενικότητας σε ό,τι βρίσκεται πέρα από αυτές. Είναι συνάμα αναμφίβολο ότι το επίδικο εν προκειμένω ζήτημα δεν είναι η ανακατασκευή ή η ερμηνεία της σπινοζικής φιλοσοφίας στα ιστορικά της συμφραζόμενα. Πρόκειται μάλλον για τη διερεύνηση των δυνατοτήτων που παρέχουν οι ορθολογικές κατασκευές σπινοζικού τύπου για μεταφυσική αυτοθεμελίωση υπό την οπτική της κριτικής του καντιανού προτύπου.

Η βαρύτητα των επιχειρημάτων που πηγάζουν από την πρόθεση κριτικής του διαφωτισμού φέρνει, κατά συνέπεια, το αντίθετο από το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Επιβάλλει την αποκατάσταση του Σπινόζα, την επαναφορά της σκέψης του στο προσκήνιο ως αναπόσπαστου στοιχείου της: πρόκειται για μια θεωρητική συγκυρία στην οποία είμαστε υποχρεωμένοι να επιστρέφουμε συνεχώς, επειδή και οι δικοί μας ορίζοντες διαγράφονται από τις επιλογές που διανοίγονται εκεί. Είναι το σταυροδρόμι που ανοίγεται στο τέρμα της πορείας του ιστορικού μορφώματος του διαφωτισμού. Μια επιλογή οδηγεί στις ποικίλες εκδοχές του ανορθολογισμού. Αν όμως, όπως συμπεραίνει ο Χέγκελ στη *Φαινομενολογία του πνεύματος*, ο αγώνας κατά της αυτόνομης *ratio* είναι άπελπις, ακριβώς επειδή μετέρχεται εχθρικών προς αυτόν μέσων,³⁵ τότε αυτή η διαπίστωση ορίζει το στοίχημα το οποίο οφείλει να επαναφέρει στο εσωτερικό της κάθε σκέψης η άλλη επιλογή που ανοίχτηκε σε εκείνο το ιστορικό και θεωρητικό σταυροδρόμι. Εκείνη που επιχειρεί να υπερβεί τις αντινομίες και την αμφιβολική δομή της μίας και μόνης ουσίας προς τη διαλεκτική διαμεσολάβηση περατότητας και απερατότητας. Η πολιτική σημασία που έχει αυτή η θεωρητική δυνατότητα είναι όμως μέρος του κεφαλαίου που ανοίγει στη συνέχεια.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. W. Schröder, *Spinoza in der deutschen Frühaufklärung*, Würzburg 1987.

2. Βλ. P.-F. Moreau, «Rezeption und Transformation des Spinozismus in der französischen Aufklärung», στο H. Delf, J. H. Schoeps και M. Walther (επιμ.), *Spinoza in der europäischen Geistesgeschichte*, Βερολίνο 1994, σ. 96-106, και επίσης W. Schröder, *ό.π.*, σ. 146-178.

3. Βλ. H. Timm, *Gott und die Freiheit. Studien zur Religionsphilosophie der Goethezeit*, τόμ. Α': Die Spinozarennaissance, Φραγκφούρτη 1974, σ. 17-20.

4. Η αναντίρρητη δυνατότητα μιας τέτοιας προσέγγισης να καταγράψει επαναλαμβανόμενα μοτίβα και συσχετισμούς στην ιστορία της φιλοσοφίας δεν αίρει τη μερικότητά της, γιατί αδυνατεί να απαντήσει στο ερώτημα για τις εσωτερικές αναγκαιότητες οι οποίες ευθύνονται για τις επανεμφανίσεις εννοιακών συμπλεγμάτων με διαφορετική κάθε φορά διάταξη.

5. Η κίνηση των εννοιών δεν αντιστοιχεί βέβαια κατά μονοσήμαντο τρόπο στη διαλεκτική κίνηση του διαφωτισμού στην κοινωνία. Ούτε μπορεί ακόμη να εντάσσεται γραμμικά στη «λογική της έκπτωσης» του πολιτισμού όπως την αντιλαμβάνεται ο Adorno. Το ζητούμενο ως προς τις έννοιες μπορεί μόνο να είναι η διακρίβωση της ιστορικής τους αποκρυστάλλωσης ως αποτελέσματος της άρθρωσης της εμμενούς κίνησής τους με την αντίστοιχη κοινωνική συγκυρία, δηλαδή με τα εκάστοτε συμφραζόμενα των πολιτικοκοινωνικών διακυβευμάτων που επιφέρουν την πολεμική τους χρήση. Το παρόν κείμενο αποσκοπεί στη σκιαγράφηση του περιγράμματος μίας μόνο πλευράς της διένεξης περί του Σπινόζα υπό αυτό το πρίσμα. Για τη γενικότερη προβληματική της διαμάχης ως διαλεκτικής του διαφωτισμού, βλ. S. Kahlefeld, *Dialektik und Sprung in Jacobis Philosophie*, Würzburg 2000, σ. 59-61.

6. Βλ. D. Pätzold, *Spinoza - Aufklärung - Idealismus*, Φραγκφούρτη 1995, σ. 51-62, 89-93 και 143-149, και επίσης R. Wiehl, «Von der Teleologie zur Theologie. Sackgasse oder Weg: Zur Auseinandersetzung Kants mit Spinoza», στο M. Walther (επιμ.), *Spinoza und der deutsche Idealismus*, Würzburg 1992, σ. 15-42.

7. Ο Jacobi είχε πληροφορήσει τον Mendelssohn σε μια σειρά επιστολών για τις συζητήσεις του με τον Lessing περί της σπινοζικής φιλοσοφίας. Η επιλογή της δημοσίευσης αποσκοπούσε στο να εκθέσει τους περί τον Mendelssohn κύκλους των διαφωτιστών του Βερολίνου, θερμών θαυμαστών του Lessing, καθώς με αυτό τον τρόπο ο Jacobi θεωρούσε ότι αναδείκνυε τον αθεϊσμό ως έσχατη απόληξη του διαφωτισμού. Βλ. K. Christ, *Jacobi und Mendelssohn. Eine Analyse des Spinozastreits*, Würzburg 1998, σ. 76-106 και 151-158. Για την αλληλογραφία Jacobi - Mendelssohn, βλ. F. H. Jacobi, «Über die Lehre des Spinoza in Briefen an den Herrn Moses Mendelssohn», στο F. H. Jacobi, *Werke*, τόμ. Δ', 1-2, Λειψία 1819 (ανατύπωση: Βερολίνο 2001), σ. 37-167. Στο εξής οι παραπομπές στον Jacobi αφορούν σε αυτή την έκδοση και σημειώνεται μόνο ο αριθμός τόμου, μέρους (κατά περίπτωση) και σελίδας.

8. Βλ. W. Röhr, *Appellation an das Publikum... Dokumente zum Atheismusstreit*, Ιένα 1798/99, Λειψία 1987, και W. Jaeschke (επιμ.), *Der Streit um die Göttlichen Dinge (1799-1812)*, Αμβούργο 1999, αντίστοιχα. Η διαμάχη για τον αθεϊσμό αποτελεί το τρανότερο παράδειγμα του πολιτικού βάρους και του κινδύνου που συνεπαγόταν ακόμα και η υποψία ότι σε μία θεωρητική θέση μπορεί να εμφιλοχωρεί η άρνηση του Θεού κατά τον οποιονδήποτε τρόπο. Ως απότοκο αυτής της διαμάχης, ο Fichte απολύεται το 1799 από το πανεπιστήμιο της Ιένας.

9. Βλ. K. Christ, *ό.π.*, σ. 125 κ.ε., και επίσης D. Pätzold, *ό.π.*, σ. 143 κ.ε.

10. Προβλ. το ποίημά του *Eins und alles* ('Εν και παν). Ενδεικτικά προς τούτο βλ. W. Schmidt-Biggemann, *Theodizee und Tatsachen*, Φραγκφούρτη 1988, σ. 117 κ.ε.

11. Για τα ζητούμενα της σκέψης του Jacobi, την έννοια της πίστης και τη θεωρία του αισθήματος βλ. K. Hammacher, *Die Philosophie Friedrich Heinrich Jacobis*, Μόναχο 1969, σ. 115 κ.ε., 166 κ.ε.

12. Βλ. D. Pätzold, *ό.π.*, σ. 99 κ.ε., και S. Kahlefeld, *ό.π.*, σ. 30 κ.ε.

13. Βλ. *Ηθική*, μέρος Β', θεωρήματα 7, 16, 21, 26 (για την *Ηθική* του Σπινόζα χρησιμοποιείται η γερμανική έκδοση: Αμβούργο 1976).

14. Σε αυτή τη συνάφεια η παρουσίαση ακολουθεί τον Schmidt-Biggemann, *ό.π.*, σ. 151-153.

15. Για το salto mortale στον Jacobi βλ. K. Hammacher, *ό.π.*, σ. 79 κ.ε., και επίσης S. Kahlefeld, *ό.π.*, σ. 71 κ.ε.

16. Βλ. Schmidt-Biggemann, *ό.π.*, σ. 155.

17. Βλ. D. Pätzold, *ό.π.*, σ. 143-145.

18. Βλ. *Ηθική*, μέρος Α', ορισμός 4.

19. Βλ. «Was heißt, sich im Denken orientieren», στο I. Kant, *Werke*, εκδ. της Ακαδημίας, προπάντων σ. 268 κ.ε. Η τοποθέτηση του Kant στη διαμάχη αναμενόταν με μεγαλύτερη αδημονία από οποιοδήποτε ίσως άλλο γραπτό του. Η θετική ετυμολογία του για τον Mendelssohn άφηνε εντούτοις να διαφανεί μια ορισμένη αμηχανία απέναντι στα επιχειρήματα του Jacobi, παρότι δεν τα θεωρεί, σε πρώτη τουλάχιστον ανάγνωση, άξια κατάρριψης. Είναι ενδεικτική, χωρίς να μπορεί να αναπτυχθεί εδώ, η υιοθέτηση επιχειρημάτων από αυτό το δοκίμιο στη δεύτερη έκδοση της *Κριτικής του καθαρού Λόγου* (βλ. *Kritik der reinen Vernunft*, B XXX και XXXIV).

20. Jacobi, *ό.π.*, σ. 62.

21. Jacobi, τόμ. Δ', 1, σ. 56.

22. Βλ. P.-F. Moreau, *Spinoza. L'expérience et l'éternité*, Παρίσι 1994, σ. 534 κ.ε., και επίσης W. Rödl, *Benedictus de Spinoza. Eine Einführung*, Λειψία 2002, σ. 284 κ.ε.

23. Για τον πολλαπλά αμφιβολικό χαρακτήρα του σπινοζικού συστήματος και τις μεταπτώσεις από τη μια εκδοχή στην άλλη βλ. K. Hecker, *Spinozas allgemeine Ontologie*, Darmstadt 1978.

24. Πρόκειται για το δίπολο, στο οποίο ο καθένας από τους πόλους τίθεται κατά τρόπο μη επιδεχόμενο διαμεσολάβησης με τον άλλο, ενώ η επιμονή στην κα-

θεμία από τις δύο θέσεις φέρει εκτός των θεωρητικών και κοινωνικοπολιτικές συνέπειες. Η κατ' αυτό τον τρόπο αποκρυσταλλωμένη, ανεπίλυτη ένταση αποτυπώνει κατά τον εναργέστερο ίσως τρόπο την αδυναμία του διαφωτισμού να φέρει σε πέρας τις ριζοσπαστικές του επαγγελίες, στην οποία παραπέμπει η ρήση του Adorno που προτάσσεται αυτού του κειμένου. Είναι το αδιέξοδο που συνοψίζει ο Hegel ως «το μη είναι του διαφωτισμού [που] κατέστη σύστημα μέσω της συνειδητοποίησης αυτού του μη είναι» (στο G. W. F. Hegel, *Glauben und Wissen*, Αμβούργο 1962, σ. 2), πριν επιχειρήσει τη διαμεσολαβημένη σύνθεση των δύο θέσεων.

25. Βλ. I. Kant, *ό.π.*, σ. 280 και επίσης σ. 268, 275, 282 κ.ε. Στον Kant η αφετηρία οποιασδήποτε αιτιακής αλυσίδας μπορεί να αποτελεί μόνο μία υποθετική κρίση, η οποία αποτελεί άλλωστε και την προϋπόθεση για τη σύνδεση θεωρητικής και πρακτικής φιλοσοφίας.

26. Βλ. Jacobi, τόμ. Δ', 2, σ. 146, και τόμ. Β', σ. 196-197. Για την έννοια της αιτίας ως έννοια εμπειρίας βλ. τόμ. Β', σ. 206.

27. Jacobi, τόμ. Δ', 2, σ. 146.

28. Η κατανόηση της σπινοζικής ουσίας από τον Jacobi χαρακτηρίζεται από την απόδοση σε αυτήν του χαρακτήρα της εν εαυτή αδιαφοροποίητης απερατότητας, συμπυκνωμένης στην έκφραση «γενική πρωτοϋλή» (Jacobi, τόμ. Δ', 1, σ. 58). Στο ίδιο σημείο ο Jacobi καθιστά σαφές ότι ο σπινοζισμός υιοθετεί μια εκδοχή ριζικής άρνησης του συσχετισμού του απέρατου με το περατό, όπως κατά τη θεώρησή του καταδεικνύει η απόρριψη όλων των μεταβατικών δευτερευόντων αιτίων (των *causas transitorias, secundarias ή remotas*). Πέρα από την αμφισβητήσιμη, ως προς τούτο, ερμηνεία του σπινοζικού κειμένου, η ανάγνωση του Jacobi παραπέμπει ευθέως στην πολεμική του Wachter κατά του Σπινόζα, ενώ είναι εν προκειμένω προφανής η διάθεση παραπομπής του σπινοζισμού σε μια καθ' όλα απορρίψιμη ως προς την κυρίαρχη για την αυτοκατανόηση της εποχής παράδοση, τον καββαλισμό. Η σημασία αυτής της προσέγγισης έχει, εκτός από την καταφανή πολεμική διάσταση, και μια ουσιαστική, γιατί ταυτίζει τον «εμμενή ένσοφο» της Καββάλα με την απέρατη ουσία του Σπινόζα. Μέσω της προβολής της σπινοζικής κατασκευής στην καββαλιστική καθίσταται δυνατή η αποφασιστική για την επιχειρηματολογία του Jacobi απόδοση στον Σπινόζα ενός εμμενούς στον κόσμο, αιώνια αμετάβλητου αιτίου, το οποίο έχει τις ιδιότητες του ενσόφου (βλ. D. Pätzold, *ό.π.*, σ. 98). Δεν πρέπει κανείς σε κάθε περίπτωση να λησμονά ότι ο Lessing, με τη σπινοζική ανάγνωση του οποίου ο Jacobi γενικά συμφωνεί, αν και την προσημαίνει διαφορετικά, μελετούσε παράλληλα με τον Σπινόζα την Καββάλα.

29. Jacobi, τόμ. Γ', σ. 367.

30. Βλ. κυρίως M. Heidegger, *Die Grundprobleme der Phänomenologie*, Φραγκφούρτη 1975, σ. 22, και του ιδίου, *Identität und Differenz*, Pfullingen 1957.

31. Jacobi, τόμ. Γ', σ. 409.

32. Βλ. τις αναφορές στο F. Schleiermacher, *Werke*, σειρά 3, τόμ. Γ', Βερολίνο 1835-1846, *Chronikon Spinozanum*.

33. Πρβλ. ιδίως W. Dilthey, *Leben Schleiermachers*, Βερολίνο 1922. Ο Dilthey αναφέρεται ρητά στην ανάσταση του σπινόζικου έργου στη μετακαντιανή φιλοσοφία. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη Γαλλία ο πρώτος που ασχολείται διεξοδικά με τον Jacobi είναι, την ίδια περίπου περίοδο με τον Dilthey, ο συγγενικός στη «φιλοσοφία της ζωής» L. Lévy-Bruhl. Ένας άλλος εκπρόσωπος αυτού του ρεύματος, ο Georg Simmel, θεωρεί τον πανθεισμό ως έκφραση της ψυχικής προδιάθεσης του ανθρώπου, η οποία οδήγησε στην ιστορική πορεία και στη θεωρητική άρθρωση των πανθειστικών αντιλήψεων (βλ. ιδιαίτερα G. Simmel, «Vom Pantheismus», στο *Gesamtausgabe*, τόμ. Ζ', Φραγκφούρτη 1995, σ. 84-91). Αν και μια τέτοια προσέγγιση μπορεί δύσκολα να παράσχει απαντήσεις στα θεωρητικά ζητήματα της αντιπαράθεσης γύρω από τον πανθεισμό, όπως τουλάχιστον επιχειρεί να τα αντιμετωπίσει το παρόν κείμενο, υποδεικνύει ωστόσο πέρα από τις προθέσεις του Simmel ένα κρίσιμο πρόβλημα που χαρακτηρίζει όλες τις πλευρές της διένεξης. Πρόκειται για το μυστικιστικό φορτίο που συνοδεύει σε οποιαδήποτε συμφραζόμενα τη χρήση της έννοιας της ουσίας. Η εξέταση της ιδιαίτερα κρίσιμης μεταφυσικής και ανθρωπολογικής σημασίας θα ξεπερνούσε ωστόσο κατά πολύ τα πλαίσια της παρούσας αναφοράς.

34. Βλ. ενδεικτικά M. Walther, *ό.π.*

35. Βλ. προς τούτο την πραγμάτευση στο G. W. F. Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, Αμβούργο 1952, κεφ. VI, Β II: «Der Kampf der Aufklärung mit dem Aberglauben», σ. 385 κ.ε.